

FORSKELLE I LITURGIEN I HØJMESSEN OG EN LUTHERSK MISSION-FRIMENIGHED

Redaktør og informationsmedarbejder, master i teologi og mission, Anders Zoll Landkildehus

1. Indledning¹

I det danske kirkelandskab er der siden 1990'erne spiret flere Luthersk Mission-frimenigheder frem. Selvom Luthersk Mission (herefter forkortet LM) traditionelt har været en lavkirkelig bevægelse, har man i kraft af den nyere ellipsestruktur, der dog allerede er på retur, haft en vis berøring med den danske folkekirke.

Et relevant bidrag til refleksion om liturgi og gudstjenestepraksis i LM-frimenighederne, og i danske frimenigheder i almindelighed, er derfor at undersøge gudstjenestepraksis i en LM-frimenighedsgudstjeneste og i en folkekirkelig højmesse.

I denne artikel undersøges det, hvilke væsentligste forskelle der er mellem de to liturgier, og hvilke implikationer forskellene har for den teologi, der kommunikerer i gudstjenesterne.

Først introduceres Gordon W. Lathrops anvendelse af begreberne *juxtaposition* og *ordo*. Dernæst præsenteres gudstjenesteobservationer fra en LM-frimenighed og en dansk sognekirke, og de væsentligste forskelle identificeres. Med hjælp fra Lathrops begreber drøftes det herefter, hvordan forskellene implicerer den teologi, der kommunikeres. Til sidst overvejes undersøgelsens værdi for debatten om frimenighedens liturgi og gudstjenestepraksis.

Menighederne forbliver anonyme, men er begge evangelisk-lutherske med samme bekendelsesskrifter og en teologisk-konservativ profil. At flere af sognekirkens kirkegængere har eller har haft berøring med LM forstærker sammenhængens legitimitet.

Menighederne forbliver anonyme, men er begge evangelisk-lutherske med samme bekendelsesskrifter og en teologisk-konservativ profil. At flere af sognekirkens kirkegængere har eller har haft berøring med LM forstærker sammenhængens legitimitet.

2. Lathrops anvendelse af juxtaposition og ordo²

Ifølge professor emeritus i liturgi, Gordon W. Lathrop, formidler liturgi et teologisk indhold, men den formidler, eller faciliterer, også et møde mellem Gud og menigheden. Begge dele sker i kraft af liturgiens *juxtapositioner* og *ordo*, som kan oversæt-

tes med *sidestilling* og *rækkefølge/orden/sammensætning*.

2.1 Juxtaposition

En *juxtaposition* er ifølge Lathrop, at to elementer sættes sammen eller ved siden af hinanden for at forklare, kontrastere eller komplementere hinanden. Elementer skal forstås bredt som for eksempel sang, læsning, brød, vin, forsamling og så videre.

Juxtapositioner kan være, når ord fremsiges i forbindelse med dåbshandlingens bad, når prædiken holdes efter skriftlæsning, eller når en moderne forsamling fremsiger en oldkirkelig bekendelse. Ofte består *juxtapositionen* af noget gammelt og noget nyt. Det gamle er anvendelse eller allusion af Bibelens eller kirkens tekster. Det nye skal forstås som noget, der sker nu i øjeblikket.

Et godt eksempel på en *sidestilling* af gammelt og nyt er nadverfejringen, hvor nogle mennesker på et givent sted og tidspunkt i historien indtager brød og vin. På centrale tidspunkter i handlingen gengives gamle, bibelske tekster, hvilket definerer handlingen som sakramente. Hermed opstår en meningsskabende *juxtaposition*.

2.2 Ordo

Gudstjenestens *ordo* kan defineres som strukturen eller rækkefølgen i liturgien – altså hvordan liturgiens led er placeret i forhold til hinanden. Ifølge Lathrop ligger der en dyb mening i liturgiens *ordo*, blandt andet fordi den kan skabe *juxtapositioner*.

Idéen om *ordo* eksemplificeres særligt i det, Lathrop identificerer som de mest grundlæggende elementer i kristen liturgi: *ordet* og *bordet*. *Bordet* som hoveddel i gudstjenesten består primært af at sætte nadverelementerne frem, taksigelse og nadverdistribution. *Ordet* består af tekstlæsninger, prædiken og bøn.

Ordoen med disse to hoveddele udgør en *juxtaposition* og skaber en mening. På et overordnet plan har de to hoveddele forskellig karakter, idet *ordet* primært er tekster og ord, mens *bordet* snarere har karakter af rite og fremhæver konkrete, fysiske elementer. Alligevel kommunikerer de dybest set det samme: Kristus som død og opstanden for menigheden. Når *bordet* kommer efter *ordet*, forstærker det *ordets* budskab om den døde og opstandne Kristus, idet Kristus indtages af menigheden. *Bordet* bliver dermed *det synliggjorte ord*.

For at gøre det lidt mere komplekst er det ikke bare *ordoens* inddeling med *ordet* og *bordet*, der danner en *juxtaposition*. Også *ordoen* i selve de to gudstjenestedele skaber *juxtapositioner*, for eksempel mellem prædiken og tekstlæsningerne. Her får noget nyt – prædiken som taler til menighedens aktuelle problemstillinger og åndelige liv – et møde med noget gammelt og uforanderligt i form af de bibelske tekster.

3. Gudstjenesteobservationer

I dette afsnit præsenteres gudstjenesteobservationer fra de to menigheder, og dernæst identificeres de væsentligste forskelle. Det udgør sammen med ovenstående præsentation af *juxtaposition* og *ordo*

baggrunden for i det efterfølgende afsnit at drøfte forskellene i de to liturgier.

Gudstjenesteobservationerne begrænser sig til indholdet i og rækkefølgen af liturgiens led, og der medtages kun dem af væsentlig karakter for artiklens anliggende.³ Løbende henvises til Den Danske Alterbogs højmesseordning (Alterbogen 1992, 7-38).

3.1 LM-frimenighed

(alle helgens søndag)

Gudstjenesten vurderes repræsentativ for menigheden, fordi den ikke var en af menighedens alternative formater og derfor må regnes som en almindelig gudstjeneste. Sammenholdt med LM's liturgivejledning vurderes den desuden tilstrækkelig repræsentativ for en LM-frimenighedsgudstjeneste (Luthersk Missions Landsstyrelse 2006, 5-7).

Gudstjenesten synes at falde i tre hoveddele, ordet, lovsang og bordet, indrammet af en indledning og afslutning.

I INDLEDNING

Gudstjenestelederen byder velkommen, forsamlingen synger en salme ledt af lovsangsbandet, og gudstjenestelederen beder og introducerer frit formuleret prædikenens og gudstjenestens tema.

II ORDET

Gudstjenestelederen læser prædiketeksten og forsamlingen fremsiger trosbekendelsen. Herefter introduceres dagens aktiviteter i børne- og juniorkirken af disses ledere, mens børnene er oppe foran forsamlingen. Under en børnekirkesang går de ud af lokalet. Forsamlingen synger

en sang, hvorefter der er prædiken ved en lægmandsprædikant.

III LOVSANG

Gudstjenestelederen introducerer resten af gudstjenestens forløb. Lovsangslederen laver derefter en spontan quiz, hvor forsamlingen skal gætte, hvorvidt et ord-sprog stammer fra Bibelen. Han introducerer derefter lovsangene, som handler om korset, nåde, genkomst, håb og frelsen. Efter lovsangen står et medlem fra forsamlingen for menighedsbønnen. Forsamlingen bringer bedeemner, som indoptages i den fast formulerede bøn, der blandt andet består af: Tilbedelse, synds-bekendelse (anvendelse af Sl 139), bøn for menigheden, længsel efter parousien.

IV BORDET

Et medlem af forsamlingen er nadverforvalter og inviterer til nadver i et nutidigt sprog, hvorefter han fremsiger helligprisning, taksigelse og bøn i stor lighed med Alterbogen 15b og 15c. Forsamlingen beder fadervor, nadverforvalteren indstifter nadveren med en allusion af 1 Kor 11,23-26. Efter uddelingen fremsiger nadverforvalteren nadverord, som er en variant af »Den korsfæstede og opstandne frelser« fra Alterbogen 18. Til sidst fremsiger han den aronitiske velsignelse.

V AFSLUTNING

Gudstjenestelederen afslutter med frie formuleringer gudstjenesten og forsamlingen synger en salme.

3.2. Højmesse

(19. søndag efter trinitatis)

Højmassen er den gængse gudstjenesteform i folkekirken, og den pågældende søndag faldt uden for folkekirkens højtider i det anvendte kirkeår. Samlet set vurderes gudstjenesten repræsentativ for menigheden.

I INDLEDNING⁴

Gudstjenesten indledes med et præludium, ligesom resten af indledningen i væsentligste træk følger Alterbogen.

II ORDET

Denne del af gudstjenesten følger i væsentligste træk Alterbogen. Følgende skal fremhæves:

Kirketjeneren læser GT-teksten, forsamlingen synger en salme, og kirketjeneren læser herefter epistel/lektie-teksten. Efter at forsamlingen har sunget den apostoliske trosbekendelse samt endnu en salme, læser præsten evangelieteksten. Her følges Alterbogen 11: Præsten siger »Dette hellige ...«, forsamlingen svarer og præsten læser teksten.

III BORDET

Leddene i denne del følger i væsentligste træk Alterbogen. Følgende skal fremhæves:

Som nadverbøn anvendes første alternativ i Alterbogen 15c: Præsten opfordrer menigheden til lovprisning og beder vendt mod alteret. Herefter følger en vekslen mellem præsten og forsamlingen, som i fællesskab afslutter med fadervor.

Menigheden synger en let modereret version af »O Guds lam uskyldig«.

IV AFSLUTNING

Afslutningen følger Alterbogen, bortset fra at udgangsbønnen er menighedens egen fast formulerede bøn. Gudstjenesten afsluttes med postludium.

3.3 Identifikation af forskelle

Gudstjenesteobservationerne er sket med henblik på liturgiernes led, indhold og rækkefølge. Med Lathrops inspiration til evaluering af liturgisk praksis kan der opstilles nedenstående pejlemærker for, hvilke forskelle der bør identificeres (Lathrop 1993, 166f, 170).

1. Forskelle i liturgiernes overordnede *ordo*.
2. Forskelle i *ordoen* i *ordet* og *bordet*
3. Forskelle i hvilke led, liturgierne indeholder.

3.3.1 Ad 1: Overordnet *ordo*

Når det gælder liturgiernes overordnede *ordo*, rummer begge liturgier *ordet* og *bordet*. I frimenighedens liturgi er det oplagt at sammenfatte tekstlæsningen, trosbekendelsen, introduktion til børne- og juniorkirke, sang samt prædiken i *ordet*. *Bordet* indeholder de led, der er beskrevet under nadveren. I højmessens liturgi er hoveddelens indhold vist ovenfor.

Den væsentligste forskel i overordnet *ordo* er, at frimenigheden har en lovsangsdel. Den introduceres af gudstjenestelederen, og lovsangslederen forbinder indledningsvist sangene til gudstjenestens tema. Lovsangsdelens plads i liturgien be-

tyder, at liturgiens overordnede *ordo* kan beskrives som *ordet – lovsangen – bordet*.

Om lovsangsdelen har samme status som *ordet* og *bordet* kan selvfølgelig diskuteres. Følges Lathrops begreber om det gamle og det nye, er der betydeligt mere gammelt indhold i *ordet* og i *bordet*. Lovsangsdelen synes altså ikke at have samme liturgiske tyngde som *ordet* og *bordet*, men forskellen fra sognekirken er trods alt væsentlig.

3.3.2 Ad 2: Leddenes placering i hoveddelene

Fra at betragte liturgiernes overordnede *ordo* (*ordet – (lovsang) – bordet*) indsnævres perspektivet nu til at fokusere på *ordoen* i henholdsvis *ordet* og *bordet*, som er de to overordnede dele, liturgierne har til fælles.

Når det gælder *ordet*, er der tydelig lighedstræk mellem *ordoen* i begge liturgiernes overgang fra tekstlæsning over sang og trosbekendelse til prædikenen, som afslutter *ordet*. Der er primært tre iøjnefaldende forskelle. For det første indeholder frimenighedens liturgi én tekstlæsning, mens højmessens har tre. Den anden forskel er introduktion til børne- og juniorkirke som et liturgisk led i frimenigheden. Et tilsvarende led findes ikke i højmissen i sognekirken. For det tredje er der i sognekirken et led inden prædikenen, hvor forsamlingen svarer i højtideligt sprog på præstens indledning til læsningen af evangelieteksten. Inddragelsen af forsamlingen på denne højtidelige måde sker ikke i frimenigheden.

Når det gælder *bordet*, er der igen lighed, idet begge består af bøn, helligpris-

ning og indstiftelsesord frem mod *bordets* højdepunkt, nadveruddeling. Den første væsentlige forskel er invitationen i *bordet* i frimenigheden. For det andet er forsamlingen i sognekirken væsentligt mere involveret i de liturgiske led i forbindelse med nadverbønnen, idet de synger heligsangen og »O Guds lam uskyldig« samt svarer »Amen«. Denne form for vekslen mellem præst (eller nadverforvalter) og menigheden sker ikke i frimenigheden.

3.3.3 Ad 3: Udeladelser af led

Betragtes gudstjenesterne i deres helhed, er der forskel på, hvilke liturgiske led, de to gudstjenester medtager. Som nævnt er lovsangen en hoveddel af frimenighedens liturgi, og der findes intet direkte modstykke i højmessens. Særligt to led i lovsangsdelen skiller sig markant ud fra sognekirken: lovsangslederens spontane quiz og introduktion til sangene og deres tema.

Udover forskellene i forbindelse med lovsangsdelen, er der andre væsentlige udeladelser. Sognekirken har præ- og postludium, kyrie og gloria samt hilsen, hvilket ikke er tilfældet i frimenigheden. Frimenigheden har et liturgisk led, hvor forsamlingen kan bringe bedeemner.

4. Drøftelse af forskelle

Med identifikationen af de væsentligste forskelle kan det nu drøftes, hvilke implikationer de har for den teologi, der kommunikeres i gudstjenesterne. Hertil anvendes artiklens teoretiske grundlag. Sidst i drøftelsen hæves perspektivet, og det overvejes, hvor vægtigt et bidrag til

debatten om LM's liturgi og gudstjenestepraksis denne undersøgelse reelt giver.

4.1 Overordnet ordo

Der er grundlag for at beskrive frimenighedens og sognekirkens overordnede *ordoer* som henholdsvis *ordet-lovsangen-bordet* og *ordet-bordet*. I højmessens opstår der *juxtaposition* mellem de to hoveddele, hvormed der skabes mening og kommunikerer teologi. Kort sagt tydeliggør *juxtapositionen*, at forsamlingen både modtager Kristus gennem *ordet*, men også fysisk gennem *bordet*. *Ordet* og *bordet* formidler én og samme sag, men samtidig er de forskellige og komplementerer og kontrasterer hinanden i deres form.

Når *lovsangen* i frimenigheden derfor placeres mellem *ordet* og *bordet*, ophæves denne dybe *juxtaposition* i nogen grad. Imidlertid opstår andre *juxtapositioner*.

Mellem *ordet* og *lovsangen* opstår den første *juxtaposition*, som Lathrops begreber om det gamle og det nye kan belyse. Det gamle (bibelske ord og tekster) forkyndes i *ordet* til forsamlingen, der dermed står i et modtagende forhold. Det nye er forsamlingens egen røst, der i dette »nu« responderer i lovsang til Gud på baggrund af de gamle ord, de lige har hørt. Her står forsamlingen i et responderende forhold til Gud. Der opstår således en slags samtale, som initieres af Gud, og det kan demonstrere en overbevisning om, at samme rækkefølge også gør sig gældende i individets såvel som verdens forhold til Gud: Først rækker Gud ud, dernæst modtager mennesket Gud og responderer.

Lovsangens anden *juxtaposition* er med *bordet*. Her kan »samtalen« så at sige

fortsætte, idet Kristus nu modtages gennem et måltid. Den Kristus, der lige er tilbedt og proklameret i *lovsangen*, kan forsamlingen nu spise og drikke. Der kommunikerer altså en relation mellem menigheden og Kristus, som både rummer intimitet såvel som ophøjelse og tilbedelse.

4.2 Leddenes placering i gudstjenestens hoveddele

I hver af hoveddelene af *ordoen* ses også væsentlige forskelle. Det bør for det første drøftes, at der i frimenighedens liturgi var et led med præsentation af børne- og juniorkirke inden prædikenen. For det andet havde sognekirken et iøjnefaldende led i *bordet*, hvor der skete en vekslen mellem præst og forsamling. En lignende vekslen skete også i forbindelse med evangelielæsningen i *ordet*, men af pladshensyn drøftes blot leddet i *bordet*.

Hvad angår introduktionen til børne- og juniorkirke efter trosbekendelsen i frimenigheden opstår en *juxtaposition* mellem noget gammelt (en oldkirkelig bekendelse) og noget nyt i form af den aktuelle gudstjenestes aktiviteter for børn og juniorer. Forsamlingen tilslutter sig med bekendelsen den verdensomspændende kirke gennem 2000 år. Umiddelbart efter samles denne forsamlings børn foran forsamlingen, og alle får at høre, hvad dagens aktivitet og forkyndelse for dem er. Det kan hævdes, at der kommunikerer en enhed mellem forsamlingens børn og juniorer samt den globale kirke, forsamlingen lige har bekendt sig til.

Introduktionen danner også en *juxtaposition* med prædikenen (dog med en

sang i mellem). Dermed bliver det tydeligt, at det gamle (Bibelsens fortællinger og trosindhold) formidles i dette nu både for børn og juniorer og for resten af forsamlingen. Ydermere formidles det gamle indhold i både børne- og juniorkirken samt prædiken af frivillige og en lægmandsprædikant fra forsamlingen. Det er altså forsamlingens egne medlemmer, der forkynnder *ordet*, hvilket kommunikerer et højt syn på lægfolks muligheder for tjeneste i gudstjenestesammenhæng.

Hvad angår *bordet* i højmessens liturgi, var *ordoen* på enkelte punkter en anden end i frimenigheden. Forsamlingen synger helligsangen og »O Guds lam uskyldig«. At Gud tilbedes og Kristus erkendes som den, der bærer synd, adskiller sig ikke væsentligt fra det formidlede teologiske indhold i *bordet* i frimenigheden. Den største forskel består derimod i, at forsamlingen med sang og svar på præstens bøn indgår i det liturgiske led. Forsamlingen og præsten nærmest veksler: præsten beder, forsamlingen synger, præsten beder, forsamlingen svarer, præst og forsamling beder sammen. Denne vekslen, der afsluttes med et fælles fadervor, er med til at drive det liturgiske led frem mod højdepunktet, uddelingen af nadveren. Dermed understreges nadverens store betydning for forsamlingen. Her modtages netop det, der er bedt og sunget om.

4.3 Udeladelser afled

Nogle led, som kun gjorde sig gældende i én af gudstjenesterne, er allerede drøftet ovenfor. Andre led, som kun er til stede i den ene liturgi, er endog mere iøjnefaldende.⁵

Den første væsentlige forskel er den særdeles iøjnefaldende quiz, som lovsangslederen stod for i frimenigheden. Her skabes en *juxtaposition* i yderste potent. Quizzen er uden tvivl noget »nyt«, og forsamlingen er sammen om noget sjovt, hyggeligt og uhøjtideligt. Umiddelbart bagefter lovsynger forsamlingen Gud med indholdsmættede og proklamerende sange om håb, Jesu genkomst, frelsen, troen og så videre. Selvom lovsangsdelen ovenfor blev beskrevet som noget »nyt«, rummer den alligevel noget gammelt grundet sangenes indhold. *Juxtapositionen* iscenesætter, at forsamlingen både har et varmt og hyggeligt fællesskab på det mellem menneskelige plan, og samtidig har de et dybt, åndeligt fællesskab med grundlag i gamle tekster. *Juxtapositionen* demonstrerer, at de to vidt forskellige forhold ikke udelukker hinanden.

Den anden væsentlige forskel ses i sognekirkens præ- og postludium. Disse led indgår måske ikke i tydelige *juxtapositioner*, men de sætter en ramme om gudstjenestens *ordo*. Musikstykkerne gør rammen højtidelig, og gudstjenesten fremhæves som noget særligt, der adskiller sig fra resten af ugen. Når der ikke er præ- og postludium i frimenighedens gudstjeneste, er der potentiale for at vægtlægge gudstjenestens lighed med resten af ugen, som gudstjenesten i højere grad flyder sammen med. Forskellen på de to gudstjenester kan derfor udtrykke et henholdsvis højt og lavere kirkesyn.

Den tredje væsentlige forskel er forsamlingens mulighed for at bringe bedemner i frimenigheden. Noget nyt i form af det, der aktuelt ligger forsamlingen

på sinde, møder hermed noget gammelt i form af fastformulerede bønner med bibelske allusioner. *Juxtaposition* udtrykker, at de aktuelle behov og udfordringer har en berettiget plads i mødet med den Gud, forsamlingen ophøjer i ydmyg bøn med formuleringer, der alluderer gamle tekster.

4.4 Sammenfatning

Udover at lovsangen udgør en hoveddel i frimenighedens *ordo*, synes frimenighedens liturgi at tydeliggøre tanken om det almene præstedømme og en ekklesiologi, der ikke nødvendigvis sonder skarpt mellem søndagens gudstjenestefejrning og hverdagens tjeneste for Gud. Frimenighedens liturgi kommunikerer især med quizen en tydelig betoning af fællesskabets virkelighed, vigtighed og dets almindelige udtryk.

I sognekirken bevares derimod en højere ekklesiologi, og det almindelige præstedømme synes underbetonet i liturgien. Dog involveres forsamlingen i *bordet* på en måde, som driver liturgien frem mod nadveren, og sakramentet får da en mere fremtrædende rolle.

5. Til videre overvejelse

At der er forskelle i liturgierne i en LM-frimenighed og en sognekirke efterlader artiklens undersøgelser ingen tvivl om. At forskellene implicerer den teologi, der kommunikeres, synes også klart.

Artiklens resultater bør altså kunne bidrage til en debat om liturgi og gudstjenestepraktis i LM. Artiklen bør dog suppleres med videre undersøgelser og overvejelser, og for at ansprende, hvilken retning

de kunne gå i, påpeges nu manglerne i nærværende undersøgelse.

For det første er der i artiklen kun anvendt én teoretiker, Lathrop, hvis metodiske forudsætninger kan udfordres. Lathrops liturgiske teologi er i høj grad tekstorienteret – mod bibeltekster og historiske såvel som nuværende liturgiske tekster. Man kan spørge, om den mening, der er tydelig i de foreskrevne tekster, også kan registreres i den faktiske gudstjeneste (Geldhof 2020, 15f).⁶

For det andet bør det overvejes, om liturgiens teologiske kommunikation forstås intuitivt, eller om der kræves en vis forhåndsviden. Der kan potentielt set være forskel på gudstjenesteliturgiernes intenderede mening og den mening, som forsamlingen oplever og erfarer. Er det tilfældet, bør det overvejes, hvordan en liturgisk metakommunikation kan se ud (Rønkilde 2017, 109).

I forlængelse heraf må det for det tredje overvejes, hvor universelt et sprog liturgisk, teologisk kommunikation er. Vil mennesker fra New York og Ny Guinea opfatte den intenderede teologiske mening i en højmesse i Nakskov? Begrebet *kontekstualisering* bør altså tænkes ind i overvejelserne om liturgisk praksis. Liturgi er muligvis transkontekstuel i den forstand, at nogle elementer bør gå igen i alle kulturer, fordi de ganske enkelt hører til bibelsk og kristen liturgi. Omvendt kan liturgi tænkes at være kontekstuel, så den former sig efter den pågældende kultur ved at anvende og inddrage kulturens begreber, forståelseshorisont, adfærd og så videre. Det gælder både kulturforskelle i stor og lille skala (Schattauer 2007, 126).

Noter

- 1 Artiklen er en omskrivning af en eksamensopgave i faget *Menighedsopbygning* på Fjellhaug Internationale Høgskoles masteruddannelse. For opgaven i sin uredigerede form, se Landkildehus 2023.
- 2 Præsentationen baserer sig på Lathrop 1993, særligt s. 10f, 18-21, 33, 47f, 50-53, 172-74.
- 3 For en fuldstændig oversigt over gudstjenesteobservationerne i punktform, se Landkildehus 2023, 318-22.
- 4 Inddelingen i fire dele er bl.a. på baggrund af Alterbogens højmesseordning.
- 5 Mest markante forskel er formentlig hele lovsangsdelen, men den er behandlet ovenfor. Man kunne også have drøftet kyrie, gloria og hilsenen, men det teologiske indhold i disse er trods alt ikke særegent for sognekirken.
- 6 For Lathrops tekstorienterede fokus, se fx Lathrop 1993, 15-32.

Litteratur

Alterbogen. 1992. *Den Danske Alterbog*. København: Det Kgl. Vajsenhus' Forlag.

Geldhof, Joris. 2020. *Liturgical Theology as a Research Program*. Leiden: Brill.

Landkildehus, Anders Zoll. 2023. »Forskelle i liturgi og teologisk formidling ved den danske højmesse og LM-fri-menighedsgudstjenester«. *E-Missio* 9: 312-30 (set 30. september 2024).

Lathrop, Gordon. 1993. *Holy Things: A Liturgical Theology*. Minneapolis: Fortress Press.

Luthersk Missions Landsstyrelse. 2006. »Vejledende liturgihåndbog [internt dokument]«. https://www.dlm.dk/sites/default/files/Om_os/vejledende_liturgihandbog.pdf (set 30. september 2024).

Rønkilde, Jette Bendixen. 2017. »Hvad er meningen? Nyere gudstjenesteteorier og deres betydning for gudstjenesteteologien i Danmark«. *Dansk Tidsskrift for Teologi og Kirke* 44 (2): 101-16.

Schattauer, Thomas H. 2007. »Liturgical Studies: Disciplines, Perspectives, Teaching«. *International Journal of Practical Theology* 11 (1): 106-37.

Forfatter

Anders Zoll Landkildehus
anderslandkilde@gmail.com